

AZ UNITÁRIUS EGYHÁZ TÖRTÉNETÉNEK RÖVID ÁTTEKINTÉSE

1. Dávid Ferenc élete és reformátori munkássága

Az unitarizmus a reformáció radikális ágaként alakult ki Erdélyben. Reformátora és egyházalapítója Dávid Ferenc, aki 1520 körül Kolozsvárt született; apja Hartel Dávid szász kézműves, anyja magyar származású. Apja keresztnéve után „Dávid Ferenc”-nek, ill. „Franciscus Davidis”-nak nevezte magát.

Szülővárosában és Gyulafehérváron, majd Brassóban tanult. 1546-1551 között az oderamenti frankfurti és a wittenbergi egyetemen folytatta tanulmányait. A reformáció híveként vallotta, hogy a keresztény egyháznak „fejében és tagjaiban” meg kell újulnia, ha hivatását be akarja tölteni. Hazatérése után 1551-ben iskolaigazgató Besztercén, 1552-ben lelkész Petresen, 1552 végétől iskolaigazgató szülővárosában, 1555-től Kolozsvár főlelkész lett.

Reformátori tevékenysége beilleszkedik az erdélyi reformáció fejlődéstörténetébe. Erdélyben először a lutheri reformáció vert gyökeret az 1540-es években, melyhez a szász közösség csatlakozott. 1557-ben Dávid Ferencet a magyar lutheránusok püspökévé választották. Az 1550-es évek végén a lutherinél radikálisabb helvét — sacramentarius — reformáció jelentkezett, a magyarság többsége a hitújulásnak ezt a formáját fogadta el. Ennek lett püspöke 1564-ben Dávid Ferenc. Az új vallási helyzetet fejezte ki az 1557. és 1564. évi tordai országgyűlés, midőn a reformáció lutheri és helvét irányát bevett vallásnak nyilvánította és követőinek szabad vallásgyakorlatot biztosított.

Dávid Ferenc dogma- és egyházkritikájában a „semper reformada” — az állandó reformáció — elvét hirdette. A hitújítást nem tekintette befejezettnek a lutheri és helvét iránnyal, az általuk elért reformokat elégtelennek tartotta. A reformációt kívánta folytatni, midőn a Biblia alapján, az értelem segítségével vizsgálta a keresztény vallás dogmáit és tanításait. Ezekből csak azokat tartotta meg, amelyeknek bibliai alapjuk van, és az értelem által elfogadhatók. Így került vizsgálat alá a szentháromság dogmája is, melyről megállapította, hogy nincs szentírási alapja, ezt a hittételt teológusok és zsinatok fogalmazták meg a 4—6. században. A szentháromság helyett a Biblia egyisten tanához tért vissza: „Nincs az egész derék szentírásban világosabb és nyilvánvalóbb tudomány, mint az egy Istenről szóló tudomány” — írja a „Rövid magyarázat” c. munkájában. A lényegében és személyében egy Isten lesz reformációjának alapállása és ismertetője. Radikális reformációjával 1565 végén jelentkezett, nyilvánosan 1566. január 20-án kezdte a kolozsvári nagytemplomban hirdetni.

2. Küzdelem a trinitárius és unitárius reformációi irányok között

Dávid Ferenc tanítása erős ellenállást váltott ki mind a lutheránusok, mind a reformátusok körében, akik a reformációt befejezettnek tartották és a szentháromság dogmájához, mint vallásuk alaptételéhez ragaszkodtak. Dávid Ferenc tanát eretnekségnek minősítették, és mindent elkövettek annak elnyomása érdekében. Ezzel kezdetét vette a trinitáriusok és unitáriusok közötti küzdelem. János Zsigmond fejedelem engedélyével és támogatása mellett 1566—1571 között nyilvános hitvitákat tartottak Tordán, Gyulafehérváron, Marosvásárhelyen, Váradon.

A hitviták unitárius részvevői Dávid Ferenc mellett: Egri Lukács, Basilius István, Óvári Benedek, Karádi Pál, Bogáti Fazakas Miklós, Heltai Gáspár, Szegedi Lajos. Az unitarizmus ügyét szolgálták azok a nyugat-európai protestánsok is, akik felfogásuk miatt kénytelenek voltak országukból elmenekülni, és Erdélyben találtak menedéket. Ilyenek voltak: Blandrata György, Sommer János, Neuser Ádám, Francken Christian, Glorius Vehe Mátyás, Palaeologus Jakab. A háromsághívők részéről: Melius Juhász Péter vezetésével a hitvitákban többek között résztvettek: Károlyi Péter, Hebler Mátyás, Klein Lőrinc, Károlyi Sebestyén, Czeglédi György, Radicz Gáspár, Tordai Ádám, Hellopeus Bálint. A hitviták mellett mindkét fél polemikus iratokat is adott ki a kolozsvári Heltai Gáspár és a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában.

A hitvitákba, melyeken maga a fejedelem, a nemesség és az erdélyi papság nagy számban vett részt, bevonták a népet is. Nagy Szabó Ferenc 17. századi krónikás arról tudósít, hogy „Akkori napokban hallottál volna egész Erdélyben minden helyeken a köznéptől sok esztelen disputatiót és pártolódást: falun, városon, étel-ital között, estve-reggel, éjjel és nappal a két religio, úgymint a calvinista és ariana religiokon valóktól disputálást hallottál volna”.

A hitvitákon fokozódó türelmetlenség nyilvánult meg; a hazai trinitáriusok közül többen, valamint egyes külföldi protestáns teológusok János Zsigmondot és az ország nemeseit az unitarizmus elnyomására buzdították. Egyedülálló viszont az a következetesség, amellyel az unitáriusok ragaszkodtak a lelkiismereti szabadság és türelem eszméjéhez. Hirdették, hogy Isten ígését nem lehet tüzzel és vassal terjeszteni, az evangélium hirdetése nem kíván erőszakot, és a vallás kérdéseiben nincs helye a kényszerítésnek.

3. A tordai ediktum, az unitarizmus terjedése és az egyház szervezése

A hitviták nem hozták meg a várt eredményt. A szembenálló felek nem jutottak megegyezésre, sőt a hitelvi különbségek következtében az elkülönülés még jobban elmélyült, és a szakítás a trinitárius és unitárius reformációi irány között véglegessé vált. A türelmetlenség és a fennálló veszély tudata indítja az unitáriusokat olyan törvényes biztosíték kiharcolására, mely hitük megőrzését és vallásuk gyakorlását biztosítja. Ezt valósította meg az 1568. január 6—13. napjain

Tordán tartott országgyűlés, mely a fejedelem valláspolitikájának szellemében kihirdette a lelkiismeret- és vallásszabadság törvényét.

Ezzel a törvénnyel a katolikus, lutheránus és református mellett az unitárius vallás is, mint bevett vallás, közjogi elismerésben részesült. A tordai országgyűlés határozata egyedülálló a korabeli Európában; ennél messzebbre a vallásszabadság terén egyetlen ország sem ment el a 16. században.

János Zsigmond következetesen kitartott a tordai ediktum mellett. Erre utal az 1569. évi váradi hitvitán elhangzott kijelentése: „...mert a mi birodalmunkban miképpen arról az ország végzése is vagyon, mi azt akarjuk, hogy szabadság legyen. Továbbá tudjuk, hogy a hit Istennek ajándéka és a lelkiismeret semmire erőszakkal nem vitethetik”. Az 1571. évi marosvásárhelyi országgyűlésen ismételt megerősítette a tordai országgyűlés határozatát.

Az újonnan bevett vallásnak eleinte nem volt elfogadott, megkülönböztető elnevezése. Dávid Ferenc és munkatársai munkáikat így írták alá: „Az egy értelemben levő erdélyi eklézsiák”. Az „unitárius” név, mely Isten oszthatatlan egységére utal, először az 1600. évi lécfalvi országgyűlés határozatában fordult elő; az egyház hivatalosan 1638-tól használja.

Az 1560-as évek végére az unitarizmus tanai széles körben terjedtek. 1568-tól maga a fejedelem is unitárius lett az udvari nemesség jelentős részével.

Az 1570-es évek elejére a legtöbb magyarlakta faluban és városban otthonra talált az új, vallásfelekezet. Az unitarizmus Magyarországra is kisugárzott, az Alföldön, a Partiumban, Baranyában termékeny talajra talált. A helyzet megérett arra, hogy az unitáriusok önálló egyházi szervezetet hozzanak létre. Az erdélyi protestáns egyházszervezetet vették át és hitelveiknek megfelelően módosították. Egyházalkotmányuk zsinat-konzisztórium jellegű. Az egyház legfőbb törvényhozó és kormányzó testülete a zsinat, ennek végrehajtó és igazgató szerve a kolozsvári konzisztórium. Az egyház élén a zsinat által választott püspök áll. Az egyházközségek 13 egyházkört alkottak, élén a választott esperessel. Az egyház igazgatása a lelkészek kezében volt, számuk sejteti az 1578. évi tordai zsinat, amelyen 322 lelkész volt jelen.

Az istentisztelet és valláserkölcsei élet bibliacentrikus. Lelkészek és világiak a Heltai-féle Szentírást használták; a Károlyi Gáspár fordítása csak a 17. században vált ismertté.

Az unitarizmus kezdettől fogva felkarolta az oktatás és a művelődés ügyét, s azt nagy áldozatkészséggel támogatta. Az iskolákat a korabeli protestáns iskolák mintájára szervezték. Az egyházközségi népiskolák mellett működtek az ún. „partikulák” Torockón, Hídvégen, Radnóton és Szenterzsébeten. Magasabb fokú volt a tordai, dési, marosvásárhelyi, nagyenyedi és gyulafehérvári, ahol gimnáziumi tananyagot tanítottak. A továbbtanulni szándékozók Kolozsváron folytathatták tanulmányaikat az óvári főiskolán, mely 1557-ben létesült. Két tagozata volt: filozófiai és teológiai, mely világi pályákra és lelkészi szolgálatra készítette elő az ifjakat. Első rektora Dávid Ferenc volt, utána Sommer János, Palaeologus Jakab, Hunyadi Demeter, Bogáti Fazakas Miklós, Enyedi György következnek.

Az óvári főiskola, hazai és külföldi tanárai által, Erdély egyik legjelentősebb főiskolájává fejlődött és nagy érdemeket szerzett az unitarizmus és művelődés szolgálatában. Diákjai közül a század végéig 53 folytatott tanulmányokat német és olasz egyetemeken.

Az unitárius teológia 16. századbeli művelői közül kiemeljük Dávid Ferenc mellett Basilius Istvánt, Bogáti Fazakas Miklóst, Karádi Pált, Válaszúti Györgyöt, Heltai Gáspárt, Enyedi Györgyöt.

4. Az ellenreformáció és Dávid Ferenc elítélése

János Zsigmond halála után a katolikus Báthori fejedelmek következtek Erdély trónjára: Báthori István, utána testvére Kristóf, majd annak fia Zsigmond és Báthori Endre (1571—1601). A Báthoriak valláspolitikája a katolikus egyház restaurációjára és az unitarizmus elszigetelésére irányult.

Báthori István elismerte a bevett vallások szabad gyakorlását, de a reformáció terjedését megakadályozta, és az ellenreformáció mellé állott a jezsuiták betelepítésével Erdélybe. Nyíltan nem lépett fel az unitáriusok ellen, de vallásuk gyengítését szolgáló intézkedéseit következetesen érvényesítette. A gyulafehérvári nyomdát elvette tőlük, vallásos munkák kiadását és terjesztését fejedelmi engedélyhez kötötte. S mivel a reformációt befejezettek tartotta, az 1572. évi országgyűléssel kiadta a további vallásújítást eltöltő törvényt, melyet a következő Báthori fejedelmek mindig megújítottak. Valójában politikai célját szolgálta az 1576. évi medgyesi országgyűlés határozata, amellyel az unitárius egyház püspökválasztói jogát biztosította.

Az unitarizmus reformációt állandó folyamatnak fogta fel. Az 1570-es években a krisztológia képezte a vita tárgyát. A Dávid Ferenc által képviselt radikális irány azt hirdette, hogy Jézus ember volt, őt imádni nem kell. Ezzel szemben a konzervatív irány, élén Blandrata Györggyel és Hunyadi Demeterrel, Jézus imádása és segítségül hívása mellett foglalt állást. A vita megosztotta az unitáriusokat és az államhatalommal szövetséges ellenreformáció fellépését az unitarizmussal szemben megkönnyítette. Erre kedvező alkalmat szolgáltatott Blandrata, aki 1579 februárjában bevádolta Dávid Ferencet a fejedelemnél, hogy Jézusról szóló tanításával újított, megsértette az innovációs törvényt.

Báthori Kristóf, Leleszi János jezsuitával készítette elő az unitárius reformátor koncepció perét. Dávid Ferencet eltiltotta a prédikálástól és őrizet alá helyezte. Az 1579. június 1-2. napjain tartott gyulafehérvári országgyűlésen Dávid Ferenc tanítását újításnak nyilvánította s ezért őt az innovációs törvény megszegése miatt, „mások példájára”, holtig tartó várfogságra ítélte. Déva várába záratta, ahol 1579 november 7-én meghalt. Sírja ismeretlen. Emlékére az egyház 1910-ben emlékoszlopot állíttatott fel a dévai várban.

Az 1579 július elején Kolozsváron tartott zsinaton a fejedelem az egyházzal elfogadtatta a Dávid Ferenc ellen hozott ítéletet, és Hunyadi Demetert püspöknek választotta meg. Az unitáriusok többsége azonban továbbra is kitartott a reformátor tanai mellett.

Báthori Kristóf, Dávid Ferenc elítélése után, a jezsuitákat betelepítette Monostorra, Kolozsvárra, Váradra és Gyulafehérvárra. Kolozsváron részükre rendházat és főiskolát, a többi helyeken pedig középfokú iskolát alapított. Az országgyűlés tiltó rendelkezése ellenére a jezsuiták a tanítás mellett térítéssel is foglalkoztak a protestánsok körében. Ezzel kezdetét veszi Erdélyben az ellenreformáció és protestantizmus közötti küzdelem.

Az unitarizmus védelmében a század végén Enyedi György (1555—1597) emelkedik ki. Az óvári főiskola rektora, az egyház harmadik püspöke, híres teológus, akit az „unitáriusok Platón”-jának neveztek. Halála után 1598-ban kiadott „Explicationes...” c. munkájában az unitárius reformáció bibliai igazolását fejté ki. A külföldön is nagy elismerést szerzett munkát, melynek terjesztését Báthori Zsigmond megtiltotta, 1670-ben Groeningenben (Belgium) újryomtották. Magyar nyelvre Toroczkai Máté fordította és 1620-ban jelent meg Kolozsvárt.

Enyedi György az egyház szervezetének megerősítésén munkálkodott; erőteljes küzdelmet folytatott a közerkölcs és a vallásos élet megelevenítése érdekében. Teológiájában a dávidferenci irány híve; a főiskolán a hitelvek természettudományi és filozófiai magyarázatának tanítója.

A jezsuiták térítésének a megyesi országgyűlés vetett véget, 1588-ban kitiltva őket az országból. 1595-ben azonban a fejedelem újból engedélyezte visszatérésüket. Az ország romlása és a jezsuiták által kiváltott reakció következtében a kolozsvári polgárok 1603-ban lerombolták rendházukat és iskolájukat, őket pedig kiűzték a városból. Rudolf császár megbízottja, Básta megtorlálékppen a várost szigorúan megbüntette; az unitáriusok templomait és főiskolájukat a jezsuitáknak adta. Egyházunk püspöke, lelkészei, tanárai elmenekültek. Az ellenreformációval megkezdődik az unitarizmus két évszázadra terjedő elnyomása, és kiirtására irányuló törekvése.

5. Az unitárius egyház a református fejedelmek alatt, 1605-1690 között

Rudolf önkényuralmának és Erdély megpróbáltatásainak Bocskai István felkelése vetett véget. A császár kénytelen volt megkötni 1605-ben a bécsi békét, melyben elismerte Erdély önállóságát, biztosította Magyarország alkotmányos szabadságát és a protestánsok szabad vallásygyakorlatát:

Erdély 1605-ben Bocskait fejedelmének választotta. Rövid uralkodása alatt megerősítette a bevett vallások jogait és a jezsuiták által elkövetett igazságtalanságokat orvosolni igyekezett. Az unitáriusoknak Kolozsvárt visszaadta templomait, az óvári főiskolájukat és más egyházi javakat, melyeket Básta a jezsuitáknak adott. A felekezetek közötti béke megőrzése érdekében az országgyűlés újból kitiltotta a jezsuitákat az országból.

Egyházunk élén ebben az időben Toroczkai Máté (1601-1616) püspök állott. Básta megtorlása elől Torockóra menekült. Bujdosásából hazatérve súlyos állapotban találta egyházát. Dés és Torda romokban hevert. Az egyházi élet és a tanítás szünetelt. A kolozsvári lelkészek elmenekültek Broser János szász prédikátor kivételével, aki magánházaknál titokban tartott istentiszteletet.

A püspök erős akarattal fogott az egyház újraépítéséhez. Az óvári főiskola és a tordai gimnázium működését beindította. Határozatot hozott, hogy ezentúl a zsinatok Kolozsvárt, Tordán és Székelykeresztúron felváltva tartassanak. Enyedi György latin nyelvű teológiai munkáját kiadta 1598-ban, majd lefordította magyar nyelvre. 15 évre terjedő püspöksége alatt a vallásos életet felújította, az egyház szer vezetét megerősítette és új erőt öntött az unitáriusokba.

Bocskai Istvántól kezdve 1690-ig református fejedelmek következtek, akiknek támogatásával a református felekezet a négy bevett vallás közül kiemelkedett és megerősödött, az unitárius és katolikus pedig fokozatosan háttérbe szorult. Az unitárius egyház történetére rányomta bélyegét a harmincéves háború által kiváltott dogmatizmus és türelmetlenség.

A 17. század első felében egyházunk helyzetét megnehezítette a szombatos mozgalom, mely a 16. század végén jelentkezett, eszméit Glirius Vehe Mátyás menekült német teológus hozta be; igazi alapítója Péchi Simon volt. A szombatosság az Ószövetség alapján kívánta a vallást reformálni. A nevét is onnan kapta, hogy vasárnap helyett a szombatot tette ünneppé. Eszméi főleg Maros- és Udvarhelyszéken terjedtek.

A szombatosságot gyakran és szándékosan úgy tüntették fel, mint az unitáriusok újítását. Ez ellen hiába tiltakoztak, a szombatosság pedig alkalmas ürügyként szolgált üldözésükre.

A szombatos mozgalmat, mint újítást, Báthori Zsigmond az 1595. évi gyulafehérvári országgyűléssel elítéltette. Állást foglalt ellene Báthori Gábor is. Hivatalos üldözése Bethlen Gáborral kezdődött. Az 1618. évi gyulafehérvári országgyűlés a fejedelem előterjesztésére kimondta, hogy a négy bevett valláson kívül más vallást senki sem követhet. Akik kitértek ezekből, kötelesek az év karácsonyáig elhagyni egyházukba vagy valamely más felekezetre lépni. Akik ezt nem teszik, azokat szigorúan megbüntetik. Ebben a fejedelem elrendelte, hogy az unitáriusok tartsanak zsinatot a szombatoság tisztázása céljából. Az 1618-ban Erdőszentgyörgyön tartott zsinat, melyen a fejedelem képviselőjében Keserői Dajka János református püspök is részt vett, az unitárius egyházat a szombatoságtól elhatárolta, és intézkedéseket hozott a szombatosok ellen.

Miután a zsinat véget ért, a református püspök Bethlen Gábor engedélyével katonai kíséret mellett, elindult a szombatosok kinyomozására és visszatérítésükre. Keserői Dajka János nemcsak Maros- és Udvarhelyszéket járta be, hanem elment Háromszékre is, ahol a reformátusok és unitáriusok hosszú idő óta egy sajátos közösségben éltek, lelkész- és tanító hiány miatt gyakran közös lelképásztoruk, ill. tanítójuk volt. Itt a nyomozás során az unitáriusokat, akik nem fogadták el Jézus istenségét, és őt embernek vallották, szombatosoknak nyilvánította. A várható büntetés elől csak úgy szabadulhattak, ha református vallásra tértek át. A hagyományos református-unitárius közösséget a püspök megszüntette, az unitárius lelkészeket egyházközségeikből elűzte s helyükbe református papot tett. Végül is az unitáriusok ellenszegültek a püspök eljárásának, és egyházközségeikbe nem engedték be. Így maradt meg Háromszéken 13 egyházközségük. Az unitárius hagyomány szerint a református püspök 62 egyházközséget térített át, a református egyháztörténészek csak 8–12 egyházközség elfoglalását ismerik el.

A megmaradt unitárius egyházközségeket Keserői Dajka János kérésére a fejedelem 1622-től a református püspök joghatósága alá rendelte. Az egyház Bethlen Gábor özvegyétől, Brandenburgi Katalintól kérte a sérelmes rendelkezés visszavonását. Kérésüket nem teljesítette, ellenben engedélyt adott arra, hogy a háromszéki unitáriusok esperest válasszanak maguknak, és hitelvi kérdésekben az unitárius püspöktől függjenek. Az egyház megismételt kérései I. és II. Rákóczi Györgyhez, Barcsai Ákoshoz és Apafi Mihályhoz mind eredménytelenek maradtak.

6. A dési egyezség

Egyházunk helyzetét tovább nehezítette Beke Dániel püspök és Ráv Mátyás kolozsvári szász prédikátor között keletkezett ellentét az 1630-as években.

Toroczkai Máté után az egyház élén a lengyel származású Radezki Bálint állott. Nagy érdeme volt, hogy Enyedi György latin nyelvű munkájának magyar fordítását 1620-ban kiadta, és az egyház eddig ismert első szervezeti szabályzatát latin nyelven, „Disciplina ecclesiastica” címen, megjelentette. Magyarul nem tudott, emiatt híveivel nem érintkezhetett. Ennek az unitáriusok súlyos következményeit tapasztalták Keserői Dajka Jánosnak a szombatosággal kapcsolatos eljárásában. Ezért halála után a dicsőszentmártoni zsinat elhatározta, hogy ezentúl csak a magyar nemzetből választanak püspököt. Így választották meg 1632-ben Csanádi Pált, halála után pedig 1636-ban Beke Dánielt.

A kolozsvári szász unitáriusok tiltakoztak a dicsőszentmártoni zsinat végzése ellen. Közülük Ráv Mátyás prédikátor püspök akart lenni, de a zsinat határozata miatt ez nem sikerült. Bosszúból olyan viszályt támasztott az egyházban, hogy Beke Dániel két évig nem jöhetett Kolozsvárra, hanem bordosi egyházközségéből végezte püspöki teendőit. Ezért papi hivatalától Ráv Mátyást megfosztották, aki viszont Beke Dánielt és az egyházat a fejedelemnél innovációval vádolta be.

Ebben az időben a szombatos mozgalom Péchi Simon tevékenysége folytán újból terjedni kezdett. I. Rákóczi György a szombatos mozgalom terjedését és Ráv Mátyás vádját jó alkalomnak tekintette az unitáriusok további korlátozására. Felhívta a püspököt, hogy egyháza hitvallását nyújtsa be, hogy az országgyűlés megállapíthassa: újítók-e az unitáriusok vagy nem. Beke Dániel a kolozsvári zsinat értelmében az 1579. évi zsinat hitvallási nyilatkozatát adta be.

Az 1638. évi gyulafehérvári országgyűlés egy bírói hatáskörrel felruházott bizottságot küldött ki a fejedelem elnöklete alatt az unitárius és szombatos ügy kivizsgálására. A bizottság 1638. július 1-én ült össze Désen, ahová beidézték egyházunk vezetőit és Ráv Mátyást. A tárgyalás eredményeképpen a bizottság megállapította, hogy Ráv Mátyás vádja alaptalan, az unitáriusok nem újítottak, a János Zsigmond korabeli hitelvek alapján állanak. Egyesek személyes viszályáért pedig az egyházat nem lehet felelőssé tenni. Ugyanakkor a „dési egyezség” néven ismeretes megállapodást kényszerített egyházunkra, mely arra kötelezi az unitáriusokat, hogy: Jézust isteni tisztelettel imádják és segítségül hívják, a keresztelest az Atya, Fiú és Szentlélek nevében végezzék, vallásos munkát csak a fejedelem engedélyével adhatnak ki. Az innováció törvénye és a megállapodás ellen vétőket nem az egyház, hanem maga a fejedelem fogja megbüntetni.

A bizottság ezután a szombatosok ügyében hozott ítéletet, akiket vagyonvesztéssel és börtönbüntetéssel sújtotta. Az elítéltek csak úgy tudtak szabadulni, ha valamelyik bevett vallásra tértek át. Legtöbben, Péchi Simonnal együtt, reformátusok lettek.

Az unitáriusok üldözése ezután vette kezdetét. A bizottság által kiküldött biztosok a szombatosok kinyomozására, unitárius könyveket koboztak el és semmisítettek meg; csak azt ismerték el unitáriusnak, aki elfogadta Jézus imádását és segítségül hívását. Aki Jézus embervoltát vallotta, azt szombatosnak tekintették s mint ilyen ellen jártak el.

Jellemző a dési bizottság elfogultságára, hogy Toroczkai Máté püspök fiát, Toroczkai János kolozsvári ötvöst, Jézus istenségének tagadása miatt megkövezésre ítélték, és azt július 17-én végre is hajtották Dés mellett. Feleségét száműzték. Számos tekintélyes kolozsvári unitáriust pellengérré állítottak és megpálcáztattak.

A dési egység megakadályozta az unitárius hitelvek fejlődését a 19. század közepéig; a fejedelmi cenzúra unitárius munkák kiadását tette lehetetlenné. Egyházunk súlyos tér- és lélekszám veszteséget szenvedett, melyből többé nem tudott felépülni. Elvesztette Déssel együtt a belső szolnoki és dobokai egyházközségeket, Székelyföldön is számottevő veszteség érte.

Az elnyomással és támadással szemben az unitáriusok tehetetlenek voltak: nyomdájuk nem volt, a szigorú cenzúra munkáik kiadását megakadályozta; a fejedelem valláspolitikája ellen pedig nem tehettek semmit.

A dési egyezség utáni évtizedek kiemelkedő egyházi vezetője Koncz Boldizsár (1663—1684). Püspöksége Erdély történetének válságos korszakára esik. II. Rákóczi György lengyel hadjárata által kiváltott török háború következtében az ország felmérhetetlen veszteséget szenvedett, Erdély romlása súlyosan érintette egyházunkat is. Számos egyházközség elpusztult, templomaival és iskoláival együtt; gyülekezetek lelkész és tanító nélkül maradtak. Koncz Boldizsár kitartó munkával és a hívek áldozatkészségével a meggyengült, elnéptelenedett egyházközségeket újjászervezte. Az iskolákat megnyitotta, a gyülekezetekbe lelkészt és tanítót küldött. Bevezette a képviselői alapon szervezett zsinatot, mely szerint ezentúl az egyházkörökből csak bizonyos számú képviselők kötelesek megjelenni. Az első ilyen zsinatot 1669-ben Kissáron tartották. Gondoskodott a Lengyelországból hitük miatt Erdélybe menekült unitáriusok letelepítéséről és segélyezéséről. Kolozsváron és Bethlenben alakult lengyel unitárius egyházközség, mely a 18. század végéig állott fenn.

A dési egyezség által előírt kátét Koncz Boldizsár írta. Ebben hangsúlyozta, hogy az unitárius vallás az evangélium alapján áll, hívei azt hiszik, amit az Újszövetség tanít. A káté kiadását a cenzúra nem engedélyezte, ezért az unitáriusok kézirat formában használták és 1698-ban adták ki, amikor a kolozsvári egyházközségnek sikerült nyomdát szereznie. A káté öt kiadást ért meg, az utolsó 1854-ből való.

7. Az óvári főiskola

Az iskola 17. századbeli történetében az egyház küzdelmes élete tükröződik. A Beke Dániel és Ráv Mátyás közötti viszály, az 1660 körüli közállapotok, a rektorok és tanárok gyakori változása nem volt jó hatással az iskola szellemére és munkájára. A háború és a gyakori pestis miatt a rend és a fegyelem meglazult, a tanítás gyakran szünetelt.

A főiskola ügyét Koncz Boldizsár karolta fel és segítette elő fejlődését. A század közepéig az iskola felügyelete a főlelkész, a kolozsvári egyházközség és a városi tanács hatáskörébe tartozott. Koncz Boldizsár kérésére az 1668. évi kissárosi zsinat felügyeleti jogot biztosított a mindenkor püspöknek az iskola felett. Ez pedig az óvári főiskola fejlődését szolgálta. A püspök nagy gondot fordított arra, hogy „az iskolában derék igazgató s ifjúság legyen”. Elismerésre méltó, hogy a főiskola diákjai közül 69 folytatta tanulmányait külföldi egyetemeken.

A főiskola tanulmányi rendje lényeges változást nem mutat. 1626-tól kezdik a szeniorok vezetni a „Fasciculusokat”, melyek betekintést engednek az iskola belső életébe. 1676-ban állították össze az iskola törvényeit. Új jelenség az iskola történetében, hogy Mikó Ferenc, tekintélyes világi unitárius, a diákok segélyezésére nagy összeget hagyományozott, hogy abból „szorgalmatosan és fogyatkozás nélkül taníttassák s tanulásukban segítsék”. A fejedelem unitárius ellenes politikája kihatott a főiskolára is: 1626-ban a János Zsigmond építtette auditoriumát elvette és a száz lutheránusoknak adta templomul.

Az iskola rektorai közül kiemelkedik: Csanádi Pál, Baumgarthus Bálint, Szent-Iványi Márkos Dániel és Jövedécsi András. Nevezetes tanárai közül megemlíthjük: Árkosi Gelei Benedeket, Árkosi Tegző Benedeket, Bedő Pált.

8. A Lipót-diploma és az óvári főiskola elvétele

Magyarország felszabadítása a török uralom alól és Apafi Mihály halála az önálló erdélyi fejedelemség megszűnését eredményezte 1690-ben és betagozódását a Habsburg birodalomba. Ezzel egyben megkezdődik Erdélyben az ellenreformáció második szakasza, melynek célja változatlanul a katolikus egyház restaurációja és uralomra juttatása a protestánsok rovására. A 18. század az unitáriusokra nézve 1781-ig az elnyomás, szenvedés, nélkülözés korszaka volt.

Erdély politikai és vallási helyzetét az 1691-ben kiadott ún. Lipót-diploma szabályozza 1848-ig, mely elvileg biztosította a bevett vallások szabadságát, templomainak és iskoláinak tulajdonjogát. Az okiratban lefektetett elvek alkalmazását azonban a katolikusok több rendbéli templom és iskola igénylési követelése akadályozta. Így többek között Kolozsváron kérték az unitárius piaci nagytemplomát és az óvári főiskoláját. A szebeni országgyűlés 1692-ben a katolikusok követeléseinek békés elintézése céljából a négy bevett vallásfelekezetből bizottságot küldött ki, melynek unitárius tagjai voltak: Sárosi János, Joó Mihály, P. Horváth Ferenc, később P. Horváth Miklós, id. Toroczkai Péter és Toroczkai Mátyás. Mivel a tárgyalások meghiúsultak, Lipót 1693. április 9-én kiadott pótdiplomában a katolikusok javára döntött. A kolozsvári piaci nagytemplomot sikerült még egy ideig megmenteni, de az óvári főiskolát 1693. október 10-én át kellett adni a katolikusoknak. Az unitáriusok sem időt, sem kárpótlást nem kaptak, hogy megfelelő iskolaépületről gondoskodjanak.

A város és az egyházközség nagy erőfeszítéssel, Almási G. Mihály püspök és Dimén Pál rektor irányításával a piactéren, a plébánia szomszédságában tudtak épületet biztosítani a főiskola részére. Nehéz, háborús viszonyok közepette rendezkedett be a főiskola az új épületben. 25 évre terjedő élete súlyos nehézségek és megpróbáltatások között folyt le: 1697-ben az épület a nagytemplommal együtt leégett, s csak külföldi segítséggel tudták újraépíteni; a Rákóczi szabadságharc, a háborús idők bizonytalanságai, inség, pestis akadályozták az iskola működését. A háborús idők miatt 1704—1711 között zsinatot sem lehetett tartani.

Az unitáriusok, a Lipót-diplomával kapcsolatos tárgyalások adta lehetőséget kihasználva, 1692-ben visszaszerezték Bánffy Györgytől, Erdély kormányzójától a háromszéki egyházközségek feletti felügyeleti jogot. Almási G. Mihály püspök 1693-ban végig látogatta a megmaradt egyházközségeket. A súlyos veszteség és szomorú tapasztalatok arra indították, hogy gondnokok (kurátorok) választását rendelje el; akik az egyházközség minden vagyonára ezentúl gondot viseljenek. 1694-ben kiadta a megváltozott helyzetnek megfelelően átdolgozott szervezeti szabályzatot.

9. Az ellenreformáció templom- és iskolafoglalásai

Az ellenreformáció térhódítását a kuruc szabadságharc egy ideig fékezte, de 1711 (szatmári béke) után akadálytalanul érvényesülhetett. A katolikus vallás államvallás lett, a jezsuita rend és a bécsi kormány segítségével pedig megkezdődött az ország rekatalizálása. A Habsburg uralkodók — I. József, III. Károly és Mária Terézia — minden lehető és szükséges eszközt igénybe vettek a katolikus restauráció érdekében. A katolikus vallásra áttértek jutalmat kaptak, a katolikus vallás elhagyását viszont szigorúan büntették. A külföldi protestáns egyeternek látogatását megnehezítették, és ezzel károsan befolyásolták oktatásügyünket. A cenzúrát a katolikus egyház főpapjaira bízta az állam, akik lehetetlenné tették unitárius munkák kiadását. A hivatalviselés vallási korlátozása következtében az unitáriusok kiszorultak a közhivatalokból. Templomok, iskolák elfoglalása először kérésre, azután közigazgatási erővel, majd katonai hatalommal állandó lett. Legtöbbet az unitárius egyház veszített, elsősorban Kolozsvárt, lévén ez a város a magyarságnak és az unitarizmusnak központja, erőssége.

1716. március 30-án Steinville, Erdély katonai parancsnoka, karhatalommal elfoglalta a kolozsvári piaci nagytemplomunkat a benne levő nyomdával együtt, a mellette levő kisebbet és a Szentpéter külvárosában levő templomot, a hozzátartozó javakkal együtt. Erőszakkal foglalták el ebben az időben többek között a következő egyházközségek templomait: Torda, Sepsiszentiván és Laborfalva, Szőkefalva, Szentháromság, Sínfalva, Abrudbánya, Bordos stb. Az utolsó foglalás 1781-ben Sepsikőröspatakon történt. A templomokkal együtt több helyen elvették az iskolákat és parokiális épületeket is. S mivel templomépítési engedélyt nem kaptak, a templom nélkül maradt hívek csak magánházaknál tarthattak istentiszteletet, ez történt pl. Kolozsváron 1716-tól 1796-ig.

1718. március 31-én Steinville tábornok a katolikus egyház követelésére elvette a piactéri főiskolánkat, az ifjúság segélyezésére rendelt dézsmanegyeddél és a hozzátartozó vagyonnal együtt, és a katolikusoknak adta át.

Szentábrahám Mihály (1683—1758), a főiskola tanára és rektora, az egyházvédelem irányítója és harcosa vette kezébe az iskola megmentését. Nagy érdeme, hogy a piactéri iskola elvétele után egy hónappal a tanítás újból megindulhatott a Belső Magyar utcában levő ún. Huszár-féle házban. Bár az iskolának szolgáló ház alkalmatlan volt tanulásra és tanításra, a leszegényedett egyháztól és megfélemlített hívektől nagyobb segítséget nem várhatott, Szentábrahám Mihálynak mégis sikerült a főiskolát életre keltenie és működését biztosítani. Az unitárius vallás védelme céljából írta meg nagy hittani munkáját latin nyelven, melyet kéziratos formában tudtak használni, mivel a cenzúra kiadását nem engedélyezte. Méltán nevezték Szentábrahám Mihály püspököt az „unitáriusok szeme, szíve és szájá”-nak.

Egyházunk helyzete III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt mind válságosabbá vált. Bécsben tervet dolgoztak ki az unitarizmus kiirtására, amit részben meg is valósítottak. A közhivataloknál az unitáriusokat mellőzték. Kolozsvárt a városi tanácsba a meghalt unitáriusok helyett másvallásúakat választottak. Közben ígéretekkel és fenyegetésekkel próbálták az unitáriusokat áttéríteni a katolikus vallásra. A nemesség tekintélyes része a katolikus egyházba tért át. Az ellenreformáció és a Habsburg uralkodók valláspolitikája azonban nem érte el célját, ellenkezőleg nagyobb összetartásra, áldozatkészségre és olyan intézmények létesítésére sarkallta az unitáriusokat, melyek később is javára váltak az egyháznak.

10. Az unitáriusok védelmi intézkedései az ellenreformációval szemben

Az unitáriusok a világi elemnek az egyház védelmébe való bevonásából merítették erőt az ellenreformáció támadásaival szemben. Az 1718. április 8-i kolozsvári országgyűlés unitárius tagjai értekezletet tartottak, melynek keretében a főiskola megmentése és az egyház védelme érdekében jövőre kiható határozatokat hoztak. Ilyenek voltak: a főiskola fenntartását a vagyonától megfosztott kolozsvári egyházközségtől az egyetemes egyház veszi át. Felhívást intéznek az egyházközségekhez és hívekhez a főiskola és a diákság segélyezésére. A diákok segélye és a tanárok fizetése ezentúl az egyházközségek gyűjtéséből és a világiak adományából telt ki. Ez azonban legtöbbször nem fedezte a szükségleteket. Az ifjúság nélkülözött, a tanárok kénytelenek voltak gazdálkodással keresni meg napi kenyerüket. Éveken át Szentábrahám Mihály maradt egyedül tanár az iskolában a többi nem vállalva a sok nélkülözést, lelkeszi állást vállalt vidéki egyházközségekben.

A kolozsvári értekezlet az egyház védelme érdekében a püspök mellé Bíró Sámuel és Simon Mihály személyében főgondnokot, az egyházkörökben pedig az esperes mellé két-két felügyelő gondnokot választott a nemesek köréből. Később az

egyház kormányzása és védelme céljából, a zsinat mellé egyházi és világi képviselőkből álló „Supremum Consistorium”-ot (a továbbiakban: Főtanács) hoztak létre. Ezzel megvetették alapját a ma is fennálló főtanácsnak.

Az egyház szervezete és védelme a világiak bevonásával megerősödött. Ennek egyik bizonyossága a Belső Magyar utcai főiskola építése. Az eredeti épület korán szűknek bizonyult. Ehhez 1726-ban és 1759-ben még 4—4 szobát építettek a diákok; 1765-ben újabb 4 szobát, mert számuk már 200-on felül volt. P. Horváth Ferenc főgondnok javaslatára határozta el a főtanács 1779-ben egy megfelelő főiskola építését. A főgondnok adakozásra hívta fel az unitáriusokat azzal, hogy „nincs vallásunkon se férfi, se nő, se nemes, se nemtelen, se eklézsia, se magános, akinek szüksége ne forogna fenn az építésben; mert ha tanítóházunk nem lesz, se fiaik, se hitfeleik, se papjaik tanultak nem lesznek, ami szegény társaságunknak elapadását idézné elő”. A felhívásnak meglett az eredménye. 1780-ban már befejezték az iskola egyemeletes épületét. Ugyanabban az évben elhatározták az építés folytatását, de a bizonytalan pénzügyi helyzet miatt egyelőre elmaradt.

Az ellenreformáció és az államhatalom rekatolizálási akciója következtében az unitárius egyházközségek és hívek száma tovább csökken. A támadások azonban befelé fordulást eredményeztek. A lelkészek és tanítók szorosabban kötődtek a néphez és a hívek gondozásával jobban foglalkoztak, mint bármikor előbb. Az elnyomott és leszegényedett egyház fenntartotta és táplálta művelődési igényét, mely az iskolák megőrzésében és a tehetséges ifjaknak a külföldi egyetemeken való továbbképzésében nyilvánult meg. Amíg a 17. században 69 unitárius peregrinusról tudunk, a 18. században csak 39-ről. Ezt a csökkenést az ellenreformáció okozta.

A század kiemelkedő teológusai: Almási G. IVIhály, Szentábrahádi Mihály, Keresztúri Sámuel, Ágh István, Lázár István, Pákei József. Ebben a században kezdte meg Kénosi Tözsér János tanár az unitárius egyház történetére vonatkozó adatok gyűjtését. Munkája felhasználásával Uzoni Fosztó István bágyoni lelkész írta meg értékes unitárius egyháztörténeti munkáját latin nyelven, amelyet Kozma Mihály szentgericei lelkész folytatott. Ez a munka, mely kéziratos formában maradt fenn, az unitárius egyháztörténetírás nélkülözhetetlen forrása.

11. A Türelmi rendelet és az egyház külső megújulása

II. József uralkodásával (1780—1790) egyházunk történetében a megújulás és fejlődés korszaka kezdődik. II. József mint régens 1773-ban beutazta Erdélyt, és Kolozsvárt kihallgatáson fogadta Ágh István püspököt és Kovácsi Tamás főjegyzőt, akik feltárták előtte egyházunk sérelmeit: a törvények ellenére vallásunkat elnyomják, az istentisztelet tartását egyes helyeken tiltják, templomainkat és iskoláinkat elfoglalják, híveinket a katolikus vallásra próbálják téríteni. A kihallgatás végén József ezt a megállapítást tette: „Mi azt mondjuk, hogy senki sem üdvözülhet, aki nem él a római hitben, de nem lenne rossz megengedni azt a képességet, hogy mindenki választhassa azt az utat a mennybemenetelre, amely neki tetszik”.

Ugyanakkor, Szebenben P. Horváth Boldizsár főgondnok vezette világi küldöttség panaszolta el Józsefnek, hogy vallásuk miatt a közhivatalokból kizárják őket. Igéretet kaptak sérelmük orvoslására.

II. József 1781. október 20-án kiadta a Türelmi rendeletet a vallásügyek rendezésére. Az uralkodó vallási türelmet és korlátozott szabadságot biztosított a nem-katolikus felekezeteknek. Ennek értelmében istentiszteletet mindenütt szabadon tarthatnak, bizonyos feltételekkel templomot és iskolát építhetnek, lelkészt és tanítót tarthatnak, ahol anyagi erejük megengedi.

A rendelet tartalmazott olyan intézkedéseket is, melyek akadályt jelentettek egyházunk életében. Ilyenek voltak többek között: püspöki vizitáció és köri közgyűlések tartásának tilalma, zsinati és főtanácsi ülések csak engedély alapján tarthatók, a nép anyagi helyzetére való tekintettel, mindennemű gyűjtés eltiltása. Mindezek ellenére az unitáriusok örömmel fogadták a Türelmi rendeletet, mely véget vetett az ellenreformációnak és egyházunkat az évszázados elnyomás alól felszabadította. Hozzákezdhettek egyházunk újjáépítéséhez.

A Türelmi rendelettel megindult a küzdelem az 1716—1781 között jogtalanul elvett templomok, iskolák visszaszerzéséért. Az egyház vezetőségének felterjesztésére II. József 1783-ban elrendelte az 1693-ban megígért 5000 ft. kárpótlás kifizetését; intézkedett, hogy a közhivatalokra való jelölés vallásra való tekintet nélkül történjék. A templom- és iskolafoglalásokkal kapcsolatos sérelmet azonban nem orvosolta, hogy újabb vallási viszályok ne újuljanak ki. A cenzúra enyhülésével, 150 évi tilalom után, 1787-ben végre megjelenhetett az első unitárius könyv: Szentábrahádi Mihály „Summa universae theologiae christianae secundum unitarios” címmel. A hívek körében mind nagyobb érdeklődés és áldozatkészség nyilvánult meg a vallás és egyház iránt. A világi elem előtérbe nyomulása az egyház kormányzásában tovább tartott. Az unitáriusok az új valláspolitikától felemelkedésüket, vallási és politikai egyenjogúságukat várták. A józan ész győzelmébe és az emberi haladásba vetett hittel néztek a jövőbe.

A Türelmi rendeletet egyházunk külső megújulása követi, mely mintegy 50 templom és iskola építésében, ill. nagyobb mérvű javításában nyilvánult meg. Mindez önerőnkől, a hívek áldozatkészségével. Az új templomok közül kiemelkedik az 1792—1796 között, Török Antal terve szerint épült kolozsvári, valamint a tordai és homoródalmási.

Az egyház külső megújulásának és a nagy építkezéseknek sugalmazója és irányítója P. Horváth Ferenc főgondnok (1778—1804) és Lázár István püspök (1786—1811). Mindkettő "gondviselészerrű" személy egyházunk történelmében. Lázár István meglátogatta az egyházközségeket, számbavette a gyülekezet vallásos életét, ingó és ingatlan vagyonát, könyveit, iratait,

egyben felmérte az építés és fejlődés lehetőségeit. Látogatásáról részletes, adatszerű jegyzőkönyvet készített, mely nagy értékű kútforrása egyházunk 18. századi történetének.

Egyházunk vezetősége nagy gondot fordított az oktatásra, annak fejlesztésére. A Kolozsvári Belső Magyar utcai egyemeletes iskola épülete a század vége felé már elégtelennek bizonyult. P. Horváth Ferenc szorgalmazására határozták el az épület megnagyobbítását a második emelet építésével. A munkát a háborús viszonyok és híveink szűkös anyagi helyzete miatt csak 1806-ban fejezheték be, most is adakozásból és központi egyházi segélyből.

A kolozsvári főiskola mellett a 16. században alakult iskolák közül csak a tordai középfokú iskola és a torockói partikula maradt fenn. Tordán az 1721-ben elfoglalt templom helyett az iskolában voltak kénytelenek az istentiszteletet tartani. Az iskolának 1784 körül építettek egy 4 szobás épületet, melyet 1797-ben még 8 szobával toldottak meg. A torockói partikulát a bányavárosnak sikerült megtartania, a szegény tanulókat maguk a hívek segélyezték.

Régi törekvése volt az unitáriusoknak, hogy Székelyföldön is egy középfokú iskolát létesítsenek. P. Horváth Ferenc kezdeményezésére és Lázár István támogatásával 1793-ban a homoródalmási zsinat elhatározta egy középfokú iskola felállítását Székelykeresztúron. Az iskola felépítése, szervezése és beindítása Abrudbányai Szabó Sámuel igazgató érdeme. A székelyföldi hívek adományaiból és közmunkájával, valamint egyházi segéllyel 1804-ben épült fel és kezdte meg működését. A tordai és székelykeresztúri iskolák tehetséges tanulói Kolozsváron folytathatták tanulmányaikat. Népiskola minden egyházközségben működött.

A felvilágosodás hatására a világi elem vezető szerepe egyházunk kormányzásában megszilárdult. 1778-tól kezdődik az egyházi és világi rend együttes tanácskozása a főtanácson, majd később a zsinaton. A szentábrahámi zsinat 1778-ban felhatalmazást adott a főgondnoknak, P. Horváth Ferencnek, hogy Marosvásárhelyen világiakból konzisztóriumot szervezzen és működtessen. Ez a „marosvásárhelyi konzisztórium” a főgondnok elnöke alatt fejtette ki munkáját; a kolozsvári konzisztórium tevékenységét felülvizsgálta és részt vett az egyház közizgatásában.

1785-ben a főtanács elrendelte a keblitanácsok — presbitériumok — szervezését az egyházközségekben. Ez a világiakból álló testület a gyülekezet vezető és igazgató szerve lett.

A marosvásárhelyi konzisztórium javaslatára 1796-ban a székelykői zsinat kimondta, hogy a főtanács, később a kolozsvári konzisztórium is egyházi és világi elnökséggel működjen. A kettős elnökség elve egyházunk szervezetében a 19. század első felében valósult meg teljes egészében.

Az egyház külső megújulását elősegítette Suki László (1741—1792) alapítványa. Ősi unitárius család leszármazottja, a kolozsvári főiskola felügyelő gondnoka, minden vagyonát (kb. 70 000 forint) az egyházra hagyta, azzal, hogy abból az egyházi és iskolai kiadásokat fedezzék. A kolozsvári harmadik főiskola épülete nagyrészt az ő alapítványából épült. Hagyatéka tette lehetővé a tanárok fizetésének javítását, és a szegény lelkészek, özvegy papnők és árvák segélyezését.

Az egyház második nagy jótévedője a 19. század első felében Augusztinovics Pál (1763—1837). A lengyel unitáriusok leszármazottja, az egyház főgondnoka, aki nagy értékű könyvtárát és vagyonát (kb. 120 000 forint) az egyháznak hagyta azzal a kikötéssel, hogy abból elsősorban a kolozsvári főiskola részesüljön támogatásban. Alapítványa akkor jött, amikor a Suki adományának nagy részét az építkezések felemésztették, a megmaradt rész értékét pedig az 1811. évi devalváció a minimumra csökkentette.

12. Az egyház belső megújulása: egyházi és iskolai reformok

A látványos építkezések 1811-el véget értek. Ezután a belmisszió lényeges részét képező reformok időszaka következett, melynek kezdeményezője és munkása Körmöczy János, a kolozsvári főiskola rektora, majd az egyház püspöke (1812—1836). Az egyház belső életének átszervezésére és megújítására vonatkozó irányelveket az egyházközségi, egyházköri és az egyház központi tisztségviselői hatáskörének szabályzatában foglalta össze. Ezek közül jelentős a köri felügyelő gondnok részére összeállított utasítás, mely nemcsak az anyagi természetű teendőit szabályozza, hanem feladatává teszi az iskolák fenntartását, a tanítók és tanárok ösztönzését, a tanulók iskolába járásának szorgalmazását, a tehetséges tanulók felsőbb iskolába való kiválasztását, az ifjak nyári tanítását, mert mindezekről függ az egyház fennmaradása.

Körmöczy János indítja be a konfirmációi vallásoktatást is, midőn elrendeli az úrvacsorában részesülni akaró ifjak előkészítő oktatását. Az istentisztelet és gyülekezeti éneklet fejlesztése érdekében készült el 1837-ben egyházunk második énekeskönyve Székely Sándor tanár szerkesztésében; 6 kiadást ért meg, az utolsó 1913-ban jelent meg.

Az iskolai reformok Brassai Sámuel (1800—1897) főiskolai tanár nevéhez fűződnek, akivel a nevelés ügye egyházunkban új lendülettel telítődött. Tanügyi reformtervezetét 1841-ben a korondi zsinat fogadta el. Az új rendszer a magyar tanítási nyelvet vezeti be a latin nyelv helyett, az osztályrendszert a szakrendszerrel cseréli fel, a nevelés egyöntetűségében egy nevelésügyi bizottságot szervez, és megfelelő új tankönyvek bevezetését írja elő.

Székely Sándor püspöksége alatt (1845—1852) kezdődik az önálló intézményes lelkészképzés kialakítása. 1845-ben a főtanács elhatározta egy teológiai tanfolyam létesítését a főiskola keretében, a filozófiai kurzus elvégzése után. 1847-ben indult meg a tanfolyam Kriza János tanár vezetésével.

Az egyházi élet megújítását szolgálta az 1840. évi bölöni zsinat határozata is, mely a paprendelés eddigi gyakorlata helyett a pályázattal összekötött kinevezés rendszerét vezette be.

Az oktatásügy fejlődésére utal, hogy 1819—1832 között megvalósult a székelykeresztúri iskola újjáépítése Koronka József igazgató, valamint Almási Mihály János, Kelemen Benjámín és Koncz Márton patrónusok segítségével.

A napóleoni háborúk által kiváltott politikai viszonyok és a „Szent Szövetség” uralma következtében alkotmányellenes, rendőrszellemű kormányzás érvényesült az országban. Jellemző, hogy az 1801. évi árkosi zsinat kénytelen tárgyalni azt a bécsi kormányrendeletet, mely szerint lelkészeknek és tanítóknak fogadalmat kell tenniük, hogy titkos társaságoknak nem tagjai; ha azok volnának, lemondanak s azután nem lépnek be. Az önkényuralom ellenére a felvilágosodás és szellemi ébredés unitárius képviselői — mint Pákei József, Körmöczy János, Abrudbányai Szabó Sámuel, Molnos Dávid; Kozma Gergely, Gedő József, N. Kovács István, B. Farkas Sándor, Brassai Sámuel — az egyház megújulását és a nép művelődését szolgálták. Központjuk a kolozsvári főiskola volt. Az új szellemnek tudható be, hogy Daniel Elek főgondnok 1806-ban már azért kért adományokat a hívektől, hogy a tanuló ifjúság számára könyveket vásárolhassanak önművelődésük céljából. A 19. század első tizedében találkozunk először azzal, hogy néhány nagyobb egyházközség orgonát vásárol az istentisztelet bensőséges tétele érdekében.

1821-ben kezdődik kapcsolatunk az angol unitáriusokkal először levelezés, majd látogatások által. Rendszeres Paget János, Aranyosgyéresen élő angol hitrokon révén vált. Az amerikai unitáriusokkal B. Farkas Sándor kezdeményezi a kapcsolat felvételét, aki 1831-ben amerikai utazása alkalmával találkozott az ottani unitáriusokkal. A szorosabb kapcsolat a század második felében, Kriza János püspöksége alatt épült ki.

A nemzeti szellem ébredését az 1848-as törvényhozás tetőzi be. A vallásügy korszerű rendezését az 1848. XX. törvénycikk valósította meg, melynek első pontja kimondja: „Az unitárius vallás törvényesen bevett vallásnak nyilváníttatik”. Ezzel az unitarizmus Magyarországon is törvényesen bevett vallás lett. Egyházunk örömmel vette tudomásul, hogy ezzel a törvénnyel a vallások jogegyenlősége és viszonyossága megvalósult.

A szabadságharc alatt nehéz volt egyházunk helyzete. Iskoláinkban szünetelt a tanítás; tanulók, tanítók, lelkészek, hívek nagy számban vettek részt a harcokban; sokat szenvedtek a nemzetiségi helyeken levő egyházközségek, mint Abrudbánya, Verespatak, Alsójár, Torockószentgyörgy, ahol az ellenség templomainkat felgyújtotta és a hívek egy részét lelkészükkel együtt legyilkolták.

13. Küzdelem az abszolutizmus egyház- és iskolapolitikája ellen

A szabadságharc leverése után 12 éves küzdelem kezdődik egyházunk és az osztrák abszolutizmus között. Az unitáriusok nehéz helyzetben voltak: háborús pusztítások, tanítás szünetelésé iskoláinkban, Daniel Elek főgondnok halála 1848-ban, és Székely Sándor püspöknek 1852-ben bekövetkezett halála után a bécsi kormány kilenc évig új püspökválasztást nem engedett. Azonban minél nagyobb volt az elnyomás, annál erősebb lett az ellenállás, a lelkek visszahatása. Az 1854. évi főtanács K. Nagy Eleket választotta meg főgondnoknak (1854—1878), aki az abszolutizmussal folytatott küzdelem vezetője és fáradhatatlan harcosa volt. Az egyház kormányzását a főgondnok vezetésével, Székely Mózes főjegyző-püspökhelyettes, Mikó Lőrinc a főiskola jogtanára és Fejér Márton ügyvéd vették át. K. Nagy Elek, tekintettel az abszolutizmus próbálkozásaira, olyan főtanácsai határozatot hozott, hogy elvi jelentőségű kérdésekben a konzisztórium és főtanács határozata nélkül sem a püspök, sem a főgondnok nem intézkedhetnek.

A bécsi kormány mindenekelőtt megkísérelte egyházunk szervezetének és alkotmányának megváltoztatását, a főtanács állásfoglalásán azonban ez a próbálkozás meghiúsult. Az abszolutizmus fő támadása iskoláink ellen irányult. Rendelete értelmében az állam irányítja és felügyel az oktatásra, és az egyházi iskoláknak az osztrák államiakkal egyenlőnek kell lenniük minden tekintetben, csak így kaphatnak nyilvánossági jogot. Ez a rendelkezés többek között a tanárok létszámának és fizetésének jelentős emelését, új iskolai felszerelést írt elő. Ezeknek teljesítése az egyház szegénysége miatt lehetetlennek látszott. Iskoláink megmentése érdekében egyházunk híveitől azt kérte, hogy minden lélek adjon évenként egy ezüst garast, a tehetősebbek többet is adhatnak. Ez volt az ún. „garasos alamizna”.

A növekvő iskolai szükséglet fedezésére 1855-ben, a főgondnok javaslatára, a főtanács bevezeti a „garasos alamizna megváltás” rendszerét, mely szerint az egyházközségek, lelkészek, tanítók; világi hívek a garasos alamiznát megváltják készpénzben vagy alapítványban. Az így felajánlott adományok összege 132 000 frt. tett ki, mely lehetővé tette a tanszemélyzet létszámának emelését és fizetéséről való gondoskodást. „Elég erősek vagyunk a magunk fenntartására” — állapította meg jogosan K. Nagy Elek főgondnok.

Az egyház anyagi helyzetéről tudomást szereztek az angol unitáriusok is Paget János útján, és 1858-ban tekintélyes segélyösszeggel jöttek segítségünkre.

Az abszolutizmus megpróbálta a német nyelvet bevezetni iskoláinkba tanítási nyelvként. Egyházunk ezt a németesítést célzó rendelkezést nem fogadta el, azzal az indoklással, hogy hívei magyarok, ezért iskoláiban magyarul kell tanítani. A bécsi kormány elrendelte azt is, hogy jövőben csak az osztrák egyetemeken vizsgázott tanárok taníthatnak iskoláinkban. Egyházunk a rendelet ellen foglalt állást azzal, hogy tanárai képzését régi jog alapján gyakorolja és arról le nem mondhat.

Ebben az időben, a nehézségek ellenére is, a lelkészképzésünk fejlődött. 1859-ben a két éves teológiai tanfolyam idejét három évre emelték, hogy a hallgatók jobban felkészülhessenek a lelkészi szolgálatra.

14. Egyházépítés az egyenlőség és viszonyosság szellemében

Az abszolutizmus hanyatlásával, 1861-ben az egyház püspökválasztó zsinatot hívott egybe Tordára. A kilenc éve betöltetlen püspöki tisztségre Kriza János tanárt választották meg (1861—1875). Kedvező körülmények segítettek elő szolgálatát. Létrejött a kiegyezés a nemzet és a király között, megjavult az egyház és az állam közötti viszony. Az egyenlőség és viszonyosság kimondása után egyházunk állami támogatásban részesült. Az alkotó munka korszaka következett, ennek egyik jelentős mozzanata volt, hogy az új szellem képviselői, Nagy Lajos tanár indítványára, 1861-ben „Keresztény Magvető” címmel teológiai folyóiratot alapítottak, Kriza János és az indítványozó szerkesztésével. A folyóirat napjainkig a szabadelvű keresztény teológia művelését és az egyházi élet elevenítését szolgálja.

Kriza János érdeme, hogy elősegítette Channing E. Vilmos amerikai unitárius teológus válogatott műveinek lefordítását és kiadását 6 kötetben. Püspöksége idején, a vallási felvilágosodás és optimista szemlélet tette lehetővé, hogy 1868-ban Tordán tartott zsinat keretében az unitáriusok megünnepelhették egyházunk fennállásának 300. évfordulóját. Ez volt az első alkalom, hogy megemlékezhetünk az 1568. évi tordai ediktumról és Dávid Ferencről, mint egyházalapítóról. A zsinaton az angol unitárius egyház képviselője is részt vett.

Az államsegély elnyerése után a tanszemélyzet számának emelésével, helyiségek kibővítésével és jobb felszerelésével, iskoláink a fokozatos emelkedés útjára léptek.

Kriza János után, 1876-ban kedvező körülmények között foglalta el püspöki tisztségét Ferencz József (1876—1928). Vele egyidőben választották meg Daniel Gábor és Berde Áron főgondnokot is.

Ferencz József élete összefonódott egyházunk háromnegyedszázados történelmével. Püspöksége idejében és közreműködésével alkották meg 1899, 1902 és 1904-ben az egyház zsinatpresbiteri rendszerű új szervezeti szabályzatát, és alakult át az egyházközségeiben és hívei adakozásából élő decentralizált egyházunk erős központi egyházzá.

A vallási felvilágosodás és szabad szellem kedvezett az unitarizmusnak, eszméi országszerte szabadon terjedhettek. Ennek eredményeként sok új egyházközség alakult, főleg városokban, mint pl. Brassó, Székelyudvarhely, Fogaras, Petrozsény, Lupény, Sepsiszentgyörgy, Segesvár, Nagyenyed. A Királyhágón túli területen is, a budapesti egyházközséggel egyidőben, szerveződtek unitárius gyülekezetek, mint Hódmezővásárhely, Orosháza, Füzesgyarmat, Dévaványa, Polgárdi, Mezőberény. 1902-ben ezekből az egyházközségekből alakult meg a „Duna Tiszamenti” egyházkör, első esperese József Miklós budapesti lelkész lett.

A valláserkölcsei élet fejlesztése és a belmisszió érdekében alakult meg Boros György tanár kezdeményezésére 1885-ben a „Dávid Ferenc Egylet”, nőszövetségi és ifjúsági tagozattal. Az Egylet kiadásában jelent meg Kolozsvárt 1888-ban az „Unitárius Közlöny” c. havi lap, mely a vallásos élet és a művelődés fejlesztését szolgálta.

Ferencz József közreműködésével történt meg a lelkészképzés és a teológiai intézet kifejlesztése. 1885-ben bevezetik a hároméves teológiai tanfolyamot követő szigorlati évet; 1896-ban új szervezetet és szabályzatot kap a papnevelő intézet. 1898-ban kapcsolat létesült a kolozsvári Ferencz József Tudományegyetem filozófiai karával; melynek értelmében a teológiai hallgatók heti 10 órára beiratkozhatnak és hallgathatják az egyetemi előadásokat. 1915-ben a főtanács megalkotja az „Unitárius Teológiai Akadémia” szabályzatát, ennek keretében történik az unitárius lelkészképzés 1948-ig. Az 1921. évi főtanács elhatározta, hogy a Teológiai Akadémián világiak is taníthatnak, hogy az intézet eleget tehessen a lelkészképzés iránt támasztott nagyobb igényeknek. Az 1926. évi főtanács a gyakorlati év bevezetésével a lelkészképzés idejét öt évre emelte. A lelkészképzést kívánta szolgálni az 1896-ban alakult „Unitárius Lelkéször”, az 1922-től meginduló továbbképző tanfolyamok, valamint az 1896-ban alapított „Unitárius Szószék” és az 1905-ben megjelent „Unitárius Egyház” c. folyóiratok.

Az 1880-as években mind behatóbb lesz az iskola és az oktatás ügyével való törődés. A tanárok száma a kolozsvári főiskolán elégtelen, képesítésük nem felel meg az új igényeknek, a tanulók évről-évre növekedő számának elégtelenek a tantermek és lakószobák, a didaktikai felszerelés hiányos. Az egyház államsegélyért folyamodott, mert szegénysége miatt nem tudott eleget tenni a követelményeknek, emiatt az iskolák nem fejlődhettek. 1890-ben fogadta el egyházunk az államsegélyt, mellyel iskoláink, elsősorban a kolozsvári, gyorsabb ütemben fejlődhettek.

A század utolsó évtizedében, az 1806-ban emelt főiskola épülete már szűknek és alkalmatlannak bizonyult. 1899-ben kezdődik meg az új, immár negyedik főiskola építése. Pákey Lajos terve szerint és 1901-ben fejeződik be. Ezzel lezárult a harmadik, a Belső Magyar utcai főiskola 183 éves története. Ezután a székelykeresztúri iskola építése következett, mely 1914-ben ért véget; a régi iskolai épület a tanulók bentlakása lett.

A tordai 1905-ben mint gimnázium működik. De miután az állam főgimnáziumot létesített a városban, 1907-ben az iskola ideiglenesen beszüntette működését. 1919-ben újra megnyílt, de csak 1923-ig állott fenn, amikor az állami hatóságok beszüntették.

A század utolsó évtizedeiben számos egyházközség, hogy szabaduljon az iskolafenntartás terheitől, iskoláját átadta az államnak. Az egyház nem tudta e folyamatot megállítani, a felekezeti iskolák feladása viszont a hívek egyháztudatának gyengüléséhez vezetett.

Ferencz József életcéljának tekintette Dávid Ferenc igazolását és elismertetését. Ennek szolgálatában állott Dávid Ferenc halálának 300. évfordulójáról való megemlékezés 1879-ben a székelykeresztúri zsinaton, és a reformátor születésének 400. évfordulójának megünneplése a kolozsvári zsinaton. Mindkét megemlékezésen az angol és amerikai unitáriusok képviselői is nagy számban jelen voltak.

Az angol és amerikai hitrokonokkal való kapcsolatunk tovább erősödött. Újabb ösztöndíjakat létesítettek lelkészjelöltjeink továbbképzésére. 1900-ban megalakult Bostonban az Unitárius Világszövetség, melynek szervezésében egyházunk is részt vett Boros György személyében.

Ferencz József püspöksége alatt egyházunk jelentős anyagi támogatást kapott két jótévőjétől. Az egyik Bv. Baldácsy Antal volt, aki 1877-ben a magyarországi református egyházkerületek és az unitárius egyház javára nagyértékű alapítványt tett. A másik Berde Mózes (1815—1893), aki egy millió forintot érő vagyonát hagyta egyházi és iskolai célokra. Ilyen alapítványt Bethlen Gábor óta senki nem tett az erdélyi ifjúság nevelésére. Jogosan kapta az „unitárius jótévők fejedelme” címet. A kolozsvári új főiskola és a székelykeresztúri gimnázium építését az ő alapítványa tette lehetővé.

15. Vallani és vállalni: az egyház szolgálata a kisebbség életében

Az építő munkát és fejlődést az 1914-ben kitört világháború állította meg. Befejezése és a trianoni békeszerződés, mely Erdélyt Romániához csatolta, új korszakot nyitott népünk és egyházunk történelmében. Románia akkori alkotmánya biztosította ugyan a vallásfelekezetek szabadságát, de kimondta, hogy az ortodox vallás az ország államvallása, a görög katolikusnak pedig elsőbbsége van a többi felekezet előtt.

Nehezen történt meg egyházunknak az új államrendbe; a kisebbségi helyzetbe való beilleszkedése. A bizonytalannak látszó jövő egyházunk számos tagját, főleg az értelmiség köréből, a szülőföld elhagyására indította. A főtanács és vezetőink felismerték, hogy nekik most a hagyományos egyházi feladatok mellett vállalniuk kell népünk felemelését, öntudatának erősítését, értékeinek megőrzését és fejlesztését. A nagy változás első idejében, Ferencz József püspök kezdeményezésére, a magyar felekezetek közös feladataik munkálásában testvéri egységbe kapcsolódtak.

A Duna-Tiszamenti egyházkör elvált az erdélyi egyháztól, és mint önálló szervezet folytatta Magyarországon működését. Kormányzását és ügyeit egy Igazgató Tanács intézte Józán Miklós esperes-püspöki vikárius vezetésével.

1918 után megnőtt a felekezetek szerepe és felelőssége a kisebbségi életben. A magyar nyelvű oktatás a felekezeti iskolákba szorult vissza. Az egyházak, az előírt feltételek teljesítésével, új iskolákat létesíthettek, de gondoskodniuk kellett helyiségről, berendezésről és a tanszemélyzet fizetéséről. Egyöntetű volt az unitáriusok állásfoglalása, hogy meglévő iskoláinkat minden áron fenn kell tartani és a szükségnek megfelelően újakat kell felállítani: „Ne legyen egyetlen egyházközség felekezeti iskola nélkül.”

1918-ban iskolahálózatunkat 26 elemi, 2 középiskola és a lelkészképző Teológiai Akadémia képezte. Ennek fenntartása, korszerűsítése és fejlesztése nagy anyagi terhet jelentett kisebbségi sorba került híveinknek, az egyház pedig szegényebb volt mint valaha. A pénzalapok és alapítványok a háború következményeképpen megsemmisültek. Az egyházközségek és egyetemes egyház földbirtoka, melynek jövedelmét elsősorban iskolai célokra fordították, 1918-ban 17916 holdat tett ki. Ebből 1921-ben az állam a földreform törvénnyel 11389 holdat kisajátított. A megmaradt 6527 hold nagyságú földbirtokot a második világháború után sajátították ki, ill. a mezőgazdaság kollektívizálása következtében veszítettük el.

Az iskolák fenntartásához folyósított, állandóan csökkenő államsegély összege jelentéktelen volt, ezért iskoláink 1919-től mindvégig anyagi nehézségekkel küzdöttek. Emiatt sok helyen nem tudtak olyan munkát kifejteni, amilyenre szükség lett volna. Egyházunk az 1920-as években jelentős anyagi támogatást kapott az amerikai unitáriusoktól. A főtanács helyesen állapította meg, hogy a mi életünk, erőnk és fejlődésünk nem külső segítségben van. Ha élni akarunk, önmagunkra vagyunk utalva, s a magyar unitarizmusban kell lennie annyi erőnek, hogy önmagát fenntarthassa.

A lét és nemlét kérdése előtt állva, egyházunk a többi felekezettel együtt, 1922-ben bevezette az egyetemes adót az iskolák fenntartására, mely szerint híveinket minden lélek után fizetendő 30 lej egyházi adóval terheli meg. Később, 1927-ben a főtanács kénytelen volt bevezetni az egyházi tisztviselők adóját is. Híveink, szegénységük ellenére kielégítő módon eleget tettek az egyház kérésének.

Iskolaügyünk fejlődését mutatja, hogy az 1930-as években 36 elemi-, 2 középiskolát, 1 gazdasági isko lát, a Teológiai Akadémiát, valamint 1 leányotthont és 1 diák bentlakást tartottunk fenn.

A háború után széleskörű belmissziói munka indult meg. Fellendült a tevékenység az újjászervezett Dávid Ferenc Egyletben, Nőszövetségben és Ifjúsági Egyletben. Széleskörű munka indult meg a nép művelése érdekében, olvasóköri, előadások, népkönyvtárak szervezésével. Lelkészek — mint pl. Balázs Ferenc, Lőrinczi László, Dobai István, Ürmösi József — és felekezeti tanítók — mint pl. Erdős Mihály, Péterffy Gyula, Török János, Miklós János, Pállfy Ákos, Kiss Károly, Régeni Áron — sokat tettek a népművelés fejlesztése érdekében. Balázs Ferenc mészki lelkész az 1930-as években népfőiskola szervezését indította be. Gazdasági téren különböző szövetkezeteket létesítettek, hogy a falu gazdasági helyzetén segítsenek.

A Nőszövetség gyakorlati szociális feladatok vállalásához kezdett, ilyen volt a szegények, árvák, öregek, testi és szellemi fogyatékosok gondozása. Előtérbe került a szórványokban élő hívek pasztorálása. Számos világi egyháztag kapcsolódott be a belmisszióba, és nőtt fel a rá váró feladatok végzéséhez.

Egyházi irodalmunk és sajtónk fejlődésnek indult. Rendszeres és gyakorlati teológia, valamint egyháztörténelem és jog köréből számos értékes munka készült és jelent meg nyomtatásban. Rendszeresen megjelent az Unitárius Közlöny, Keresztény Magvető, Unitárius Szószék és Kévekötés c. lap, valamint a Dávid Ferenc Egylet kiadásában a könyvnapló, melyek mind lelki táplálékot, művelődési ismereteket adtak az olvasók kezébe. 1921-ben megalakult az Unitárius Irodalmi Társaság az egyházi irodalom támogatása és a könyvkiadás céljából. Létrejött a Sajtó és iratterjesztő, mely vallásos tárgyú munkákat jelentetett meg és terjesztett. A belmissziót szolgálta az új énekeskönyv megjelentetése is 1924-ben Pálfi Márton tanár szerkesztésében. Az egyház felkarolta az ifjúság vallásitanítását, hogy megismertesse velük az unitárius hit- és életfelfogást, fejlessze az egyházhoz való kötődésüket, és az egyház életében aktív szerephez juttassa.

A külső nyomás és megpróbáltatás ellenére egyházunk erősödött és a hívek áldozatkészsége növekedett. A háborús célokra elvett harangjait rendre mindenik gyülekezet pótolta; kijavított templomok, iskolák, új egyházi épületek, kultúrházak építése tanúskodnak a hívek áldozatkészségéről.

A háború alatt megszakadt külföldi kapcsolatok megújítása már 1919-ben kezdetét veszi, amikor J. Drummond az angol unitáriusok képviselőjében meglátogatta egyházunkat. A következő években amerikai unitárius küldötségek jöttek hozzánk, hogy helyzetünket megismerjék és segítsenek nekünk. 1924-ben minden erdélyi unitárius egyházközösséget egy amerikai unitárius gyülekezet fogadott testvérül. A kapcsolatok felújítása eredményezte, hogy újból lelkészjelölteket küldhettünk tanulmányaik folytatására az angol és amerikai unitárius teológiai intézetekbe.

16. Egyházunk élete és szolgálata 1928-1990 között

Ferencz József után megpróbáltatással terhes küzdelmek következtek Boros György, Varga Béla, Józán Miklós püspöksége idején (1928—1946). A belső nehézségek egy reformmozgalmat váltottak ki, mely az egyház gyökeres megújítására irányult. A kedvezőtlen viszonyok miatt azonban célkitűzéseiből keveset tudott megvalósítani.

A két háború között, lelkészek, tanítók és tanárok figyelemre méltó tehetségmentési munkát végeztek. Felkutatták a tehetséges szegény gyermekeket, és továbbtanulásukat lehetővé tették. Értékes munkát végzett e téren a „Berde Bizottság” Gelei József főgondnok irányításával.

A bécsi döntéssel 1940-ben Magyarországhoz került 65 egyházközösségünk kb. 60 000 lélekszámmal, iskolahálózatunkból pedig 33 elemi, 2 közép- és 1 gazdasági iskola, valamint a Teológiai Akadémia. A Duna-Tisza menti egyházkör visszacsatlakozott a kolozsvári egyházi központhoz. Dél-Erdélyben 53 egyházközösségünk maradt mintegy 31000 lélekkel, valamint 10 elemi iskola. Kormányzásukat Gál Miklós főgondnok-világi elnök és Árkosi Tamás közügyigazgató-egyházi elnök vezetésével a dél-erdélyi tagokból alakult Egyházi Képviselő Tanács vette át Torda központtal. Az egyházi élet és iskoláink működése Magyarországon a háború éveit kielégítő volt. A dél-erdélyi egyházközösségekben az állami hatóságok diszkriminációs intézkedései megbénították minden tevékenységet.

A második világháború következményei érzékenyen érintették egyházunkat. A békeszerződés visszaadta Romániának Észak-Erdélyt, ezzel dél-erdélyi egyházközösségeink újból bekapcsolódtak egyházi szervezetünkbe. A Duna-Tisza menti egyházkör önálló alakulatként folytatta életét Csíki Gábor esperes, püspöki vikárius vezetésével. 1971-ben az egyházkör püspöki szervezetté alakult át, első püspöke Ferencz József lett.

1946 után, Kiss Elek és Kovács Lajos püspöksége alatt, egyházunk törekedett minden téren hagyományos tevékenységét folytatni. A hívek nagy áldozatvállalással a háborúban megrongálódott templomokat és iskolákat kijavították; a vadadi templomot (Marosszék), mely 1944-ben légítámadás következtében elpusztult a gyülekezet 1972-ben újjáépítette. 1945-ben Mikó Lőrincné Zsákó Aranka, az Országos Nőszövetség elnöknőjének javaslatára, egyházunk ipari leánylíceumot alapított, mely egyedülálló volt a magyar felekezeti iskolahálózatban.

1947-ben a királyság felszámolásával és a Népköztársaság kikiáltásával kezdetét vette a „szocialista társadalom építése” a Román Kommunista Párt vezetésével. Az eltelt négy és fél évtized a kommunista diktatúra, elnyomás, elnemzetlenítés, ateizmus, műemlékek és falvak romlásának korszakát jelentette. Az állam megfosztotta egyházunkat anyagi alapjainak többségétől. A tanügyi reform keretében felszámolta iskolahálózatunkat: 36 elemi, 3 középiskola, 1 gazdasági iskola, 1 leányotthon, 1 diák bennlakás, valamint művelődési (kultúrházak) és népjóléti (árvaház, aggmenház, napközi otthon)

intézményeink minden vagyonukkal kártalanítás nélkül államosítottak. Ezzel egyidőben Teológiai Akadémiánk és a Református Teológiai Fakultás egyesítéséből létrehozta az „Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézetet” református, unitárius és evangélikus tagozattal. 1959-ben a tagozatokat megszüntette, hogy az új, „egységes” intézetben még hatékonyabban ellenőrizhesse a lelkészképzést. A teológiai hallgatók létszámának állandó csökkentésével nagyfokú lelkészhiányt idézett elő. Egyház- és vallásellenes célt szolgált az iskolai vallásnevelés megszüntetése, a külföldről küldött Bibliák bejuttatásának megakadályozása is. Egyházi irodalmunk visszafejlődött, a cenzúra mindent megtegye egyházunk kiadói munkájának korlátozására. Négy folyóiratunkból csak egynek, a Keresztény Magvetőnek engedélyezte negyedévenkénti megjelenését 400 példányban. Egyházunk életét a templom falai közé szorította vissza. Emellett erősödő nyomás nehezedett valamennyi magyar egyházra, így az unitáriusra is, az anyanyelv, kultúra és népünk azonosságtudatának megőrzésében betöltött szerepük miatt.

Mindezek ellenére egyházunk mégis élt, jelen volt az országban és szolgálta híveit és népünket, ahogy lehetett. Kiss Elek és Kovács Lajos püspökök látogatták a gyülekezeteket, új egyházközösségek szerveződtek, a templomokat, egyházi épületeket kijavították. 1968-ban a kolozsvár-tordai zsinaton megünnepeltük az egyház fennállásának 400. évfordulóját, 1979-ben pedig a kolozsvári zsinaton Dávid Ferenc halálának 400. évfordulójáról emlékeztünk meg az Unitárius Világszövetség tages egyházai nagyszámú képviselőinek részvételével.

A felszabadulás első évében egyházunk helyzetképe:

Híveink lélekszáma kb. 100 000; lelkigondozásukat 101 lelkész végzi, 123 egyházközösségben, 38 filiában és 222 szórványban. A lelkészképzés az Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézetben történik, hallgatóink száma 23. Egyházunk az 1948-ban megszüntetett egyesületek közül újra beindította a Dávid Ferenc Egylet, Nőszövetség és Ifjú sági Egylet működését. A Keresztény Magvető mel lett megjelenteti az Unitárius Közlöny c. lapot; a nyomdai viszonyok sajnos, továbbra is akadályozták egyházi irodalmunk fejlődését. A lelkészek többségének hűség munkájával és híveink odaadó támogatásával törekedtünk betölteni azt a küldetést, mely az evangélium hirdetésében, Isten és ember szolgálatában, valamint népünk identitástudatának megőrzésében reánk hárul.

Mindezek ígéretes jelek, és jövőnkre nézve re ménységre jogosítanak. A forradalom után kialakuló helyzetben, egyházunk új feladatok és lehetőségek elé került. Ezek vállalása lelkészeinktől és híveinktől gyökeres belső megújulást, erőteljes belmissziót, odaadó vallásnevelést és az egyház megerősítését feltételezi. Ugyanakkor a hazai magyar felekezetekkel együtt küzdenünk kell tovább az 1948-ban államosított egyházi és iskolai javak visszaadásáért és a felekezeti oktatás helyreállításáért!

Dr. ERDŐ JÁNOS